

Bojan Goja

Pietro Sandrioli *indorador* iz Venecije i drvene oltarne pale u Rabu i Šibeniku

Bojan Goja
Ministarstvo kulture - Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Zadru
Ilije Smiljanića 3
HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / Received: 20. 7. 2012.
Prihvaćen / Accepted: 21. 4. 2013.
UDK: 7.071 Sandrioli, P.
726.591

Based on new research in the State Archive at Zadar, the article publishes previously unknown information about wooden altarpieces in Rab and Šibenik. In 1623, Pietro Sandrioli, an indorador of Venice, committed to make a wooden altar superstructure (palla) and a canvas painting depicting the Blessed Virgin Mary with St. Dominic, St. Catherine of Siena and the mysteries of the Most Holy Rosary, for the Church of St. Andrew of the Benedictine nunnery at Rab. The same master is also mentioned alongside the indorador Zuanne Voicovich and other unnamed masters in 1628 in connection with works on the former wooden high altar of the Church of St. Dominic at Šibenik. A new reading of this already known archival source provides new findings and conclusions about the wooden altars of St. Vincent Ferrer and the Name of God in the Church of St. Dominic at Zadar, as well as the role which the indorador Pietro Salamone may have played in their making. The article also discusses whether the indoradori Pietro Salamone and Pietro Sandrioli, regardless of the information contained in the archival documents, can be considered as the only master craftsmen responsible for the altars from Zadar and the wooden altar superstructure from Rab.

Keywords: *Pietro Sandrioli, Pietro Salamone, indoradori, wooden altarpieces, Venice, Zadar, Rab, Šibenik, seventeenth century.*

Rapske se crkve i samostani, uz dragocjenu graditeljsku i umjetničku baštinu iz ranijih razdoblja, i tijekom 17. i 18. stoljeća opremaju vrijednim inventarom između kojega, uz slike na platnu, kao važne cjeline treba istaknuti i štukature,¹ kao i niz drvenih, rezbarenih i pozlaćenih oltara sačuvanih u gradskim i drugim otočnim crkvama. O drvenoj pali² glavnog oltara crkve samostana benediktinki Sv. Andrije u Rabu nije se puno pisalo u domaćoj literaturi, ali se isticala njezina raskoš i ljepota. Drvenu je palu, zajedno s glavnim oltarom u crkvi Sv. Justine, raspravljajući o domaćim i stranim drvorezbarima i njihovim djelima u Dalmaciji opisao Kruno Prijatelj: *Među najsjevernije raskošne drvene barokne polikromirane oltare na teritoriju koji obrađujemo u ovom pregledu spadaju glavni oltari u crkvama Sv. Andrije i Sv. Justine u Rabu. Uz kipove svetaca u punom žaru baroknog patosa (sveci Andrija i Benedikt na prvome, pak Justina, Benedikt, Kristofor i Ivan Krstitelj te uskrslu Krist na drugome) i uz bucmašte razigrane kovrčaste anđele u ekstazi razlio je tu kasni barok od antependija do vrha*

*u punom crescendo sav repertoar svojih ornamentalnih oblika od festona do voluta i kartuša i sav sjaj svojih pozlata i kolorističkih efekata. Nažalost, ni tim oltarima nisu nam poznati autori.*³ Miljenko Domijan drvenu palu datira u vrijeme posljednje značajne obnove crkve Sv. Andrije iz 1765. godine kada je njezina unutrašnjost barokizirana te ujedno ističe i njezinu umjetničku vrijednost, smatrajući je najboljim drvorezbarskim ostvarenjem baroknoga stila u Rabu.⁴ Prema ranijoj je arhivskoj zabilješci poznato da je rapska plemkinja i tadašnja opatica Francesca Antonia de Dominis 1765. godine kupila u Veneciji sadašnju oltarnu sliku s prikazom Bogorodice od Ružarija sa Sv. Dominikom, Sv. Katarinom Sijenskom, Sv. Vinkom Fererskim i Sv. Alojzijem Gonzagom, a Radoslav Tomić je na temelju novijih istraživanja utvrdio da je njezin autor venecijanski slikar Antonio Grapinelli.⁵

U spisima rapskog bilježnika Ivana Božidara Kašića koji se čuvaju u zadarskom Državnom arhivu sačuvan je ugovor o izradi drvene nadgradnje (*palla*) glavnog oltara crkve Sv. Andrije i njegove izvorne oltarne slike

1. Drvena pala glavnog oltara sa slikom Bogorodica od Ružarija sa Sv. Dominikom, Sv. Katarinom Sijenskom, Sv. Vinkom Fererskim i Sv. Alojzijem Gonzagom, Rab, crkva Sv. Andrije (foto: D. Krizmanić)

Wooden superstructure on the high altar with the painting of the Virgin of the Rosary with SS Dominic, Catherine of Siena, Vincent Ferrer and Aloysius Gonzaga, Rab, the Church of St. Andrew

(Prilog 1).⁶ Ugovor su u rapskom biskupskom dvoru 19. travnja 1623. godine, ispred egzaminatora Giacoma Marinelisa pok. Christophora te u prisutnosti rapskog biskupa Theodora Zorzija i fra Ambrosia Levicea kao svjedoka, sklopili Piero Sandrioli *indorador*, stanovnik Zadra i monsinjor Geronimo Zaro primicerij i Zuanne dè Dominis pok. Francesca. Ugovorom se Sandrioli obvezao izraditi oltarnu palu u skladu s predočenim nacrtom, visine petnaest i širine devet i pol stopa te sliku na platnu s prikazom Blažene Djevice, izrađenu u najboljim i najljepšim bojama uz detaljniju napomenu da je plašt morao biti obojan u *azzuro oltramarino*. Na drugim mjestima obojanim u plavo morao je izraditi slike s prizorima Presvetog Ružarija. Desno od lika Bogorodice morao je naslikati lik Sv. Dominika, a s lijeve strane lik Sv. Katarine Sijenske te u dnu slike, uz Bogorodičina stopala i druge prizore koji su u vezi s Presvetim Ružarijem. Ostatak drvene *palle* morao je u svemu biti nalik spomenutom crtežu. Čitavo je navedeno djelo (vjerojatno se misli na drvenu nadgradnju i sliku) moralo biti izrađeno i dopremljeno do crkve Sv. Andrije te postavljeno iznad oltara na trošak Pietra Sandriolija. Sandrioli je u Rabu, nakon dopreme drvene pale i slike, palu morao i pozlatiti. Posao je trebao biti dovršen do idućeg prosinca. Geronimo Zaro i Zuanne de Dominis pok. Francesca obvezali su se za navedeni posao, i to čim bude gotov, Sandrioliju isplatiti 250 dukata pri čemu se napominje da je Sandrioli već dobio 360 lira.

Drvena pala (sl. 1) glavnog oltara u crkvi Sv. Andrije uklopljena je u nišu svetišta i podignuta na mramorni stipes.⁷ Bočno su smještene vrata kroz koja se ulazi u prostor iza oltara. Mramorni je predoltarnik ukrašen motivom kvadriloba, dok su na rubovima okomiti pilastri. U središnjoj je kvadrilobi mramorni reljef Bogorodice s Djetetom. Mramorni se stipes može datirati u vrijeme obnove crkve kada je nabavljena i nova oltarna slika. Rapska je drvena pala komponirana atektonski, nema ni stupove niti gređe. Ona nema oblik edikule pa se ne odlikuje klasičnom arhitektonskom kompozicijom karakterističnom za venecijanske drvene oltare iz prvih desetljeća 17. stoljeća u Dalmaciji. No pažljivim čitanjem njezine strukture uočava se da su ulogu stupova, poput karijatida, preuzeli vrlo kvalitetno modelirani kipovi Sv. Benedikta (visina 138 cm) i Sv. Andrije (visina 135 cm). Sveci realističnih fizionomija prikazani su u laganom kontrapostu. Sv. Benedikt odjeven je u habit crne boje, a Sv. Andrija u haljinu i djelomično pozlaćen plašt prebačen preko lijevog ramena. U rukama na unutarnjoj strani lučnog otvora za sliku nose svoje atribute: opatski štap i križ. Sveci stoje na plitkim, ali visoko postavljenim postoljima koja su oslonjena na kartuše oblikovane mesnatim volutama i ukrašene festonima i

andeoskim glavicama te flankirane dvama bucmastim *puttima*. Na ramenima-Sv. Benedikt na desnom, a Sv. Andrija na lijevom-pridržavajući ih nasuprotnim rukama, nose kubuse ukrašene rozetama. Time su kipovi i svojim stavom nedvosmisleno preuzeli ulogu stupova. Na kubuse se oslanjaju dvije visoke, okomito postavljene prelomljene volute, a prostor među njima može se odrediti i kao atika oltara. Čitava je površina simetrično ukrašena povijenim lisnatim viticama, rozetama i dvama ovješanim festonima. Vrh je zaključen dvjema sučeljenim snažnim volutama između kojih je rozeta nad kojom se, u središtu atike, uzdiže profilirano postolje omeđeno volutama, na kojem je smješten kip anđela koji u ispruženoj desnoj ruci drži grozd. Atika je zaključena valovitim, trostruko profiliranim i bogato ukrašenim prekinutim vijencem na čijim su stranama dva ležea kipa anđela, dok su na samim rubovima još dva anđela adoranta. Pala je flankirana s po dva volutna krilca. Donje, veće, ukrašeno je festonima, povijenim lisnatim viticama i rozetama; na njegovoj spirali sjedi po jedan anđeo široko raširenih, pozlaćenih krila, a u vrhu je zaključeno impostom. Na taj se impost nastavlja gornje volutno krilce ukrašeno povijenom lisnatom viticom, na čijem je prijelomu po jedan anđeo adorant. Gornje je krilce dodatno obavijeno dvjema sučeljenim volutama. Predela, u donjoj zoni pokrivena menzom, ukrašena je razvučenom kartušom oblikovanom volutama, a nad njom je profilirani vijenac.

Drvenu nadgradnju (palu) glavnog oltara crkve Sv. Andrije u Rabu odlikuje snažan plasticitet i izrazita dinamika, bogatstvo i kvaliteta kiparske i nefiguralne dekoracije te atektonska kompozicija ostvarena izostavljanjem stupova, pilastara i gređa, što je sve zajedno čini jedinstvenom pojavom u korpusu venecijanskih drvenih, rezbarenih i pozlaćenih oltara prve polovice 17. stoljeća u Dalmaciji.⁸

Prema ugovoru, uz drvenu je palu trebalo izraditi i sliku na platnu s prikazom Bogorodice sa Sv. Dominikom i Sv. Katarinom Sijenskom te otajstvima Presvetog Ružarija. Nažalost, slika koja se spominje u ugovoru nije se sačuvala jer je u 18. stoljeću zamijenjena Grapinellijevom, pa ne znamo ništa o njezinim slikarskim kvalitetama i slikarskim dosezima njezina autora koji je mogao biti i sam Pietro Sandrioli. Iako će nas, s obzirom na djelovanje *indoradora* i praksu izrade drvenih oltara tijekom 17. stoljeća u Veneciji, problem autorstva rapske drvene pale i slike na platnu posebno zanimati u daljnjem tijeku ovoga rada, treba reći da je slika, uz ugovorene dimenzije oltara, dodatna potvrda da je Sandrioli dogovarao izradu upravo sadašnje drvene pale. Naime, nema sumnje da je u 18. stoljeću opatica Francesca Antonia de Dominis kupila novu sliku ugledanjem na stariju, pa se i na njoj

ponavlja ikonografska tema Bogorodice od Presvetog Ružarija s otajstvima, uz odabir istih svetaca postavljenih u jednaku odnosu prema Bogorodici te uz nove likove Sv. Vinka Fererskog i Sv. Alojzija Gonzage koji su glavnom prizoru dodani u drugom planu. Izgled drvene pale, osim dimenzija i odredbe da je morala biti pozlaćena, u ugovoru nije detaljnije opisan, a za tim vjerojatno nije bilo niti potrebe jer se stranke pozivaju na nacrt. Činjenica da se u ugovoru ne spominju upravo kipovi Sv. Benedikta i Sv. Andrije – od naručitelja očito promišljeno izabrani kao zaštitnici benediktinskog reda i rapskog samostana – može se tumačiti na način da je njihovo predočjenje na novom oltaru moglo biti naznačeno i na samom nacrtu te ih, za razliku od likova i pojedinosti na slici, nije bilo potrebno posebno spominjati i u ugovoru. Istim se nacrtom istovremeno nije morala predvidjeti i slika određene ikonografije. Upravo je stoga slika u ugovoru preciznije i opisana, što je uključivalo i izbor željene ikonografske teme i svetačkih likova.

Termin *palla* koji se koristi kod ugovaranja izrade drvene nadgradnje rapskog oltara zabilježen je i u brojnim drugim slučajevima kada je izrada oltara dokumentirana u arhivskim izvorima.

Nešto ranije od Sandriolija u Dalmaciji je na oltarima u Hvaru i u Zadru radio i Pietro Salamone (Salamon) *indorador* iz Venecije. U Hvaru je surađivao s Tripunom Bokanićem koji je 10. srpnja 1605. godine bio isplaćen za izradu – u dokumentu odvojeno navedenih – oltara (pri čemu se vjerojatno mislilo na stipes s menzom) i kamenog gornjeg dijela oltara namijenjena smještaju slike („...*palla di pietra et altar...*“) u Gospinoj kapeli u katedrali Sv. Stjepana. Nakon nešto više od dvije godine tu je palu pozlatio Pietro Salamone za što je 7. kolovoza 1607. godine dobio 200 lira, pri čemu se u dokumentu gornji dio oltara ponovno navodi kao *palla* („...*per indorar la palla a maestro Pietro Salamone indorador...*“).⁹ Da se kod rapskog oltara izraz „...*una palla d' altare... collà pittura sopra là tella dellà Beata Vergine...*“ odnosi upravo na drvenu nadgradnju oltara sa slikom, potvrđuju nam i neki istovremeni primjeri izrade drvenih, rezbarenih i pozlaćenih oltara na području Friulija. Prema sačuvanim dokumentima Girolamo Comuzzo *intagliatore* izradio je 1621. godine za bratovštinu Sv. Alò gornji dio oltara (u dokumentu naveden kao *palla*) Svetih Alò, Lucije i Valentina u katedrali San Danielea. Nešto poslije za taj je oltar slikar Gaspare Narvesa izradio i oltarnu sliku (u dokumentu navedena kao *palla di pittura*), a pozlatio ga je 1628. godine Tranquillo Braida, u dokumentima zvan *indoratore*.¹⁰ Kada drvorezbar Giovanni Auregne za bratovštinu Presvetog Ružarija izrađuje u katedrali Sv. Maura u Maniagu (Friuli) nadgradnju oltara (arhivske

zabilješke idu od 1628. do 1638. godine), ona se u zapisima navodi kao *pala del Rosario*.¹¹

Dakle, na temelju prethodnih razmatranja ne bi trebalo biti sumnje da je Pietro Sandrioli s tamošnjim naručiteljima sklopio ugovor o izradi sadašnje drvene pale glavnog oltara crkve Sv. Andrije u Rabu.

No rapski ugovor, bez obzira na njegovu izričitost, ipak treba uzeti s rezervom kada se želi odrediti autorski udio Pietra Sandriolija u obama dijelovima navedenog posla: izradi drvene pale i slike na platnu. Na takav nas zaključak upućuje sljedeći dokument koji spominje Sandriolijevo djelovanje u Dalmaciji.

Uz opisanu rapsku palu, isti se *mistro Pietro Sandrioli da Venecia indorador* spominje i u vezi s izradom nekadašnjeg glavnog oltara crkve Sv. Dominika u Šibeniku. Dokument od 13. lipnja 1628. godine sačuvan je u spisima šibenskog bilježnika Ante Vrančića koji se čuvaju u Državnom arhivu u Zadru (Prilog 2).¹² U ispravi sastavljenoj u samostanu Sv. Dominika u Šibeniku kao svjedoci su navedeni Pietro Arrigoni i Antonio Tarzanovich pok. Zampietra. U dokumentu se navodi kako je Lorenzo Corradis kao zastupnik i posrednik bratima Bogorodice od Presvetog Ružarija iz crkve Sv. Dominika isplatio Pietru Sandrioliju, *indoratoru* iz Venecije, 376 lira, što jer potvrđeno i priznanicom za poslove rezbarije i oslikavanja koji su u Veneciji obavljani za njihov oltar Bogorodice od Presvetog Ružarija. Od tih je 376 lira, kako je to i sam Pietro Sandrioli potvrdio, potrošeno samo 180 lira te je Lorenzu Corradisu ostao dužan nadoknaditi iznos od 196 lira, to jest onoliko, više ili manje, koliko bude utvrđeno da je uistinu potrošeno. Za navedeni iznos od 180 lira koji je utrošen za rad majstora potrebno je u nekog venecijanskog bilježnika izraditi potvrdu koja će Corradisu služiti kao jamstvo da je navedeni iznos uistinu i utrošen. Stoga se Pietro Sandrioli *indorador*, uz prisutnost gore navedenih svjedoka, obvezuje i obećava da će do kraja idućeg siječnja, donijeti ili poslati iz Venecije vjerodostojnu i izvornu potvrdu tih majstora rezbara i slikara, izdanu od nekog venecijanskog bilježnika, kojom ti isti majstori pod prisegom potvrđuju navedene troškove.¹³ U slučaju da Sandrioli tu potvrdu ne pošalje ili ne donese do kraja idućeg siječnja, umjesto njega, majstor Zuanne Voicovich *indorador* postat će glavni i potpuni platitelj navedenog ostatka od 196 lira.

Iako se navedenom ispravom samo reguliraju neki troškovi, njome se ipak može utvrditi da je izrada drvenog glavnog oltara u crkvi Sv. Dominika u Šibeniku započeta prije 13. lipnja 1628. godine kada su radovi, izgleda, još bili u tijeku, da je glavnina radova obavljena u Veneciji te da u njima, osim brojnih neimenovanih majstora

drvorezbara i slikara, sudjeluju i *indoratori* Pietro Sandrioli i Zuanne Voicovich. Moglo bi se zaključiti da Sandrioli i Voicovich zajedno borave u Šibeniku i rade na dovršavanju oltara ukrašavajući ga pozlatom.

U nastojanju da *indoradóra* Pietra Sandriolija i Zuannu Voicovicha povežemo sa stvarnim osobama aktivnim u Veneciji važan je podatak, pretpostavljajući kako se radi o istoj osobi koja radi za šibenske dominikance, da se stanoviti *Piero de Zen Sandrioli* spominje kao član venecijanske bratovštine slikara između 1597. i 1610. godine.¹⁴ Moguće je da je Sandrioli nakon 1610. godine zbog poslovnih razloga oko izgradnje drvenih oltara češće boravio u Dalmaciji pa ga rapski dokument iz 1623. godine i navodi kao stanovnika Zadra.¹⁵

Glavni oltar iz crkve Sv. Dominika u Šibeniku nije se, nažalost, do danas sačuvao na svom izvornom položaju. Zbog promijenjenih liturgijskih pravila koja su uslijedila nakon odluka Drugog vatikanskog koncila oltar je rastavljen i spremljen na samostansko potkrovlje, da bi početkom 2011. godine zajedno s dvama pripadajućim anđelima bio preuzet na restauraciju u Hrvatski restauratorski zavod – Restauratorski odjel u Splitu. Na oltaru je prije njegova rastavljanja bila smještena *pala portante* s prikazom Bogorodice od Presvetog Ružarija koju je potpisao venecijanski slikar Giovanni Laudis (1553.-1631.), a nedavno je preciznije datirana u treće desetljeće 17. stoljeća,¹⁶ čemu bi analizirani dokument o izradi oltara od 13. lipnja 1628. godine govorio u prilog. Napomenimo da don Krsto Stošić u svome rukopisu »Samostan i Crkva sv. Dominika« o glavnom oltaru piše sljedeće: *Danas su u crkvi tri oltara: Veliki, Imena Isusova i sv. Vincencija. Veliki je oltar ukusan. Sa strana su po jedan anđeo u skoro ljudskoj naravnoj veličini, od drveta, bojadisani. Lijepi su i u baroknom stilu. Usred oltara je tabernakul. Oltar nema pozadine. Malo dalje o oltarima u crkvi navodi: 1. Ružarice (veliki) ... Oltar Ružarice postoji g. 1614.*¹⁷ Stošić opisuje i sliku s glavnog oltara: *Iza Velikoga je oltara Ružarica. Nad Gospom s Djetićem je sv. Duh (golub) s dva anđela koji drže krunu. Niže je sv. Dominik i Katarina Sien. Naokolo je 15 malih ovalnih medaljona sv. Krunice.*¹⁸ Dakle, nema nikakve sumnje da je glavni oltar crkve Sv. Dominika bio posvećen Presvetom Ružariju i da se upravo na njega odnosi spomenuti ugovor.

Sačuvani dijelovi omogućavaju nam vjernu rekonstrukciju cjelovita izgleda drvene nadgradnje (pale) glavnog oltara (sl. 2). Predela i podnožja stupova puncirani su i ispunjeni kartušama koje su oblikovane volutama. Kanelirani stupovi s kompozitnim kapitelima nose segmente arhitrava i friza ukrašena rozetama u ovalima. Stupovi imaju pripadajuće kanelirane pilastre s četvrtpilastrima. Sa strana su po jedan ovješten feston i

volutna krilca. Lučno zasvođeni okvir za sliku ukrašen je uz rubove povijenim lisnatim viticama, a u vrhu plastičnom lisnatom volutom. Luk prelazi u zonu gređa koje u središnjem dijelu ima izostavljen friz i vijenac. Trokutasti zabat u podgledu je oslikan zlatnom povijenom lisnatom viticom, a u njegovu je središtu bio apliciran ukras (glava s rupcem ?) omeđen festonima.¹⁹

Vidjeli smo da šibenski dokument uz *indoradore* Sandriolija i Voicovicha spominje i brojne druge majstore („...*mistri dell' intaggio come della pittura...*“) koji su sudjelovali u izradi oltara Bogorodice od Presvetog Ružarija u crkvi Sv. Dominika u Šibeniku, pa se Pietro Sandrioli ne bi mogao smatrati isključivim i jedinim majstorom toga oltara, a jednak bi se zaključak mogao donijeti i za rapsku drvenu palu. Tomu bi u prilog govorila i organizacija izrade drvenih pozlaćenih oltara u Veneciji, gradu iz kojega je u Zadar, Rab i Šibenik i došao Pietro Sandrioli koji se u ispravama naziva *indorador*. U Veneciji su se pod pojmom *indoradóri* ili *doradóri* smatrali oni obrtnici koji su

2. Drvena pala glavnog oltara, Šibenik, crkva Sv. Dominika (foto: D. Gazde)
Wooden altar superstructure on the high altar, Šibenik, the Church of St. Dominic

zlatnim ili srebrnim listićima ukrašavali različite rukotvorine, najčešće one od drva. *Indoradóri* nisu imali svoje posebno udruženje, već su bili jedan od ogranaka (*colonello*) bratovštine slikara (*Arte dei depentori*) čiji je član između 1597. i 1610. godine bio i Sandrioli. Osim njih pripadnici iste bratovštine – uz nazovimo ih „prave“ slikare (*pittori di figure*) koji su se 1682. godine odvojili i osnovali svoju zasebnu bratovštinu (*Collegio dei pittori*) – bili su još i minijaturisti (*miniatori*), crtači uzoraka za tekstil (*disegnatori*), oni koji su se bavili ukrašavanjem kožnih i platnenih predmeta (*cuori d'oro*), zatim izrađivači igraćih karata (*cartolari*) te oni koji su izrađivali maske (*maschereri*) i grbove (*targheri*). Oko 1734. godine u Veneciji je bilo četrdesetak radionica *indoradóra* s većim brojem radnika i naučnika, dok je 1773. godine zabilježeno postojanje 33 aktivne radionice sa 64 majstora, 70 radnika i 10 naučnika. Poput drugih majstora, i *indoradori* su imali svoj majstorski ispit na kojemu su trebali prevući gipsom i pozlatiti dvije drvene rezbarene plohe od kojih je jedna bila ravna, a druga zakrivljena.²⁰

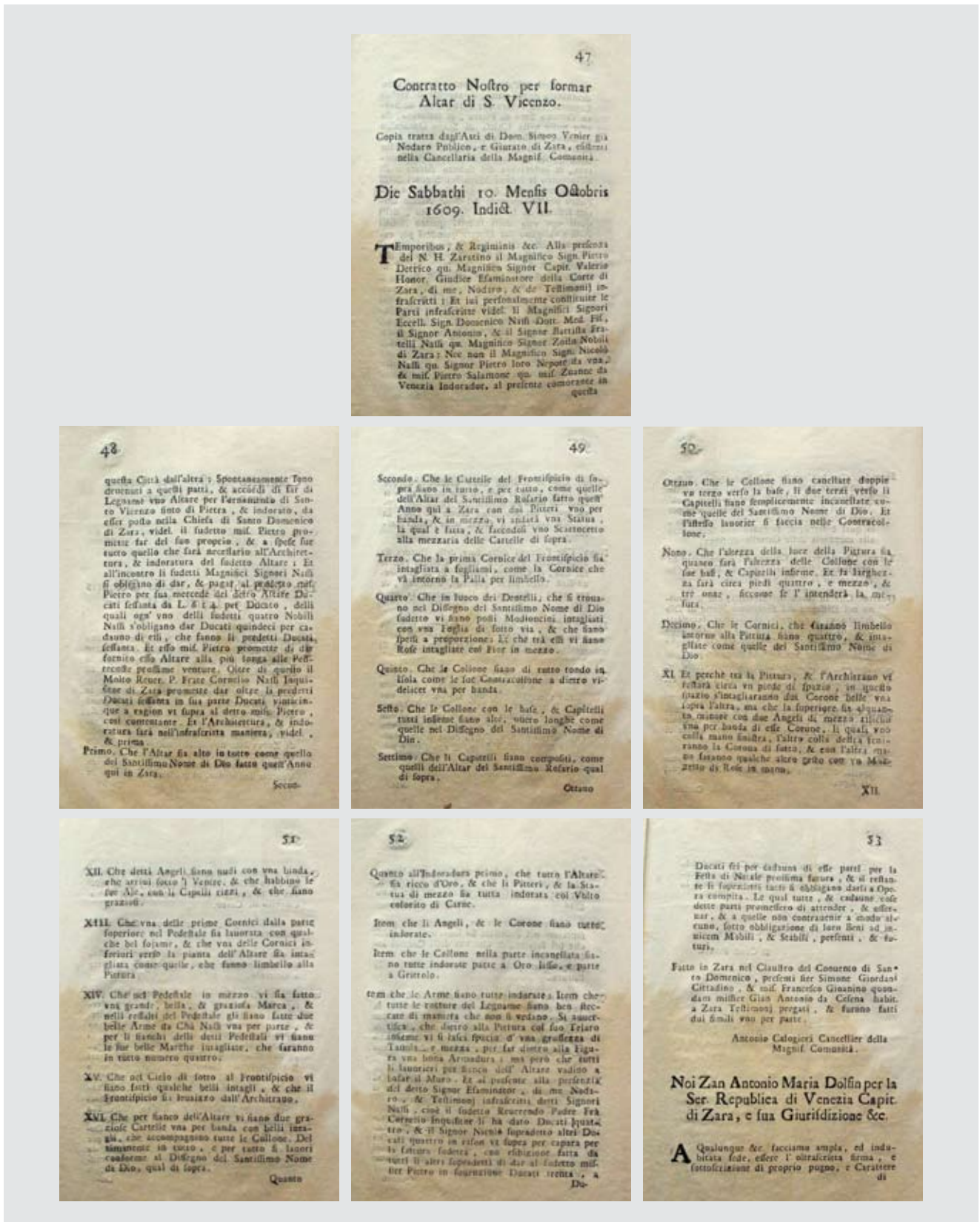
Kada se govori o izradi složene strukture kao što je pozlaćeni drveni oltar opremljen ukrasnim rezbarijama i skulpturom, valja ponoviti i da su u Veneciji svi majstori, koji su se bavili gradnjama te izradom uporabnih i ukrasnih predmeta od drva, bili okupljeni u jednom cehu: *arte dei marangoni*. Godine 1564. *arte dei intagliatori* odvojila se od *arte dei marangoni*, a uz ta dva postojao je i treći ceh čiji su se članovi bavili obradom drva: *arte dei tornitori* (izrada tokarenih predmeta od drva, kao što su baze stupova, rozete itd.). Sam naziv *marangon* u sebi je sjedinjavao više značenja. S obzirom na to da su unutar toga velikog ceha, koji je obuhvaćao široko područje od gradnje do izrade raznih drvenih uporabnih i ukrasnih predmeta, postojala različita uža usmjerenja, *Scuola dei marangoni* dijelila se u četiri specijalizirana ogranka (*colonelli*): *da case* (ili *da fabbriche* čiji su se članovi bavili gradnjama kuća, odnosno različitim graditeljskim poslovima), *da noghera* (*da mobili*-specijalizirani za izradu namještaja), *da rimessi* (specijalizirani za izradu intarzija i vještine vezane uz oblagivanje drvenim oblogama) i *da soaze* (*da cornici*-specijalizirani za izradu okvira, u prvom redu za slike i ogledala). Članovi *arte dei intagliatori* dijelili su se u dva ogranka (*colonelli*): *figuristi* (specijalizirani za izradu kipova) i *ornatisti* (specijalizirani za izradu ukrasa). Svi su oni, uz *indoradore*, mogli imati udjela u izradi drvenih oltara.²¹

To potvrđuje i dokument koji govori o glavnom oltaru šibenskih dominikanaca, a jednako se (bez obzira na to što se, za razliku od šibenskog dokumenta koji spominje

i druge majstore, ovdje spominje samo Sandrioli) može zaključiti i u rapskom slučaju. Pietro Sandrioli *indorador*, uz izradu pozlate i moguće prikazivanje složene ikonografske kompozicije slikanjem na platnu, vjerojatno nije izradio i sve figuralne i ukrasne dijelove drvene pale u crkvi Sv. Andrije na Rabu.

U prilog tim zaključcima govore i dva nešto ranija primjera izrade drvenih rezbarenih oltara u Zadru. Nakon Hvara ranije spomenuti *indorador* Pietro Salamone radio je i u Zadru, i to na oltaru Sv. Vinka Fererskog u crkvi Sv. Dominika.²² Braća Domenico, Antonio i Battista Nassis pok. Zoila i njihov rođak Nicolò Nassis pok. Pietra i *Mistro Pietro Salamone quondam mistro Zuanne da Venezia Indorador al presente comorante in questa Città* dana 10. listopada 1609. godine sklopili su ugovor o podizanju novoga drvenog oltara Sv. Vinka Fererskog za cijenu od 60 dukata (svaki od četvorice Nassis po 15 dukata) i dodatnih 25 dukata koje se obvezao dati dominikanac Cornelio Nassis.²³ Prema odredbama ugovora (sl. 3) oltar Sv. Vinka Fererskog trebao je biti izrađen po uzoru na drvene oltare Imena Božjeg i Presvetog Ružarija iz iste crkve, također izrađene tijekom te 1609. godine. U ugovoru se odvojeno spominju arhitektura i pozlata oltara: „...*mistro Pietro promette far del suo proprio, & a spese sue tutto quello che sarà necessario all'Architettura, & indoratura del sudetto Altare...*“²⁴

No prije oltara Sv. Vinka Fererskog u crkvu je već bio dopremljen oltar Imena Božjeg o kojemu *Stampa* braće Nassis također donosi neke vijesti. U kolovozu 1609. godine navodi se: „*Diedi all' Intagliador, che fece non sò che Intagli per l' Altar del Nome di Dio L. 18: -*“²⁵ Dakle, neznani je drvorezbar radio neke rezbarije za oltar Imena Božjeg. U rujnu iste 1609. godine navode se sljedeći troškovi za ovaj oltar: „*Settembre 1609. ... per le Scritture formate, & alcune spese fatte a Venezia per l'Altare del Santissimo Nome di Dio in porzine del Convento-L. 17:10; Per Piatte, e Facchini per portar alla Barca detto Altare-L. 3:5; Per Nollo di detto Altare da Venezia in quà-L. 18: -; Per portarlo al Convento-L.: -; Per Nollo, e Spese di Mistro Pietro Indorador per Barca in porzione del Convento-L. 8:15...*“²⁶ Iz zapisa slijedi da je oltar izrađen u Veneciji i isporučen vjerojatno iz neke radionice u dijelovima najprije do broda, potom morem do Zadra, da bi na kraju konačno bio dopremljen do samostana. U prijevozu oltara Imena Božjeg sudjelovao je i *Mistro Pietro Indorador*. Idućeg mjeseca u Zadru, kada je oltar vjerojatno unutar crkve već bio u cijelosti ili djelomično sastavljen, Pietro Salamone radio je na njegovu ukrašavanju pozlatom: „*Ottobre 1609. ... Diedi a Mistro Pietro Indorador per auer indorato i nomi, Pittaro, Cartella, & Arme dell' Altare del Santissimo Nome di Dio-L. 31: -*“²⁷ U lipnju 1610.

47

**Contratto Nostro per formar
Altar di S. Vincenzo.**

Copia tratta dagli Archivi di Dom. Simeon Vontar già
Notaro Publico, e Giurato di Zara, esistenti
nella Cancelleria della Magnif. Comunità.

**Die Sabbathi 10. Mensis Octobris
1609. Indiæ VII.**

Temporibus, & Regiminis &c. Alla presenza
del N. H. Zarattino il Magnifico Sign. Pietro
Detrico qu. Magnifico Signor Capit. Valerio
Honor. Giudice Esaminatore della Corte di
Zara, di me. Notaro, & de Testimoni in-
distratti i Et sui personalmente constituiti le
Parti infraferite videt. Il Magnifico Signori
Eccell. Sign. Domenico Nalli Dott. Med. Fil.
il Signor Antonio, & il Signor Bartista Fra-
telli Nalli qu. Magnifico Signor Zaida Nobili
di Zara; Nec non il Magnifico Sign. Niccolò
Nalli qu. Signor Pietro loro Nepote da una
& miſ. Pietro Salamone qu. miſ. Zanone in
Venetia Indorador, al presente camorata in
questa

48

questa Città dall'altra; Spontaneamente Tpo
dromati a quelli parti, & accordi di lui di
Legname vno Altare per l'armistudio di San-
to Vincenzo sicut di Pietra, & indorato, da
esser posta nella Chiesa di Santo Domenico
di Zara, videl. il Indetto miſ. Pietro promette
far del suo proprio, & a spese sue
tutto quello che sarà necessario all'Architettura,
& indoratura del suddetto Altare; Et
all'incontro il suddetti Magnifici Signori Nalli
si obligano di dar, & pagar al predetto miſ.
Pietro per sua mercede del detto Altare Du-
cati sessanta di L. & 4. per Ducato, delli
quali ogn' vno delli suddetti quattro Nobili
Nalli s'obligano dar Ducati quindici per ca-
duno di essi, che fanno li predetti Ducati
sessanta. Et s'iso miſ. Pietro promette di dar
fornito cilo Altare alla più tozza alle Per-
tuccioe prossime ventura. Oltre di questo il
Molto Reuer. P. Frate Cornelio Nalli Inquisi-
tore di Zara promette dar oltre li predetti
Ducati sessanta in sua parte Ducati venticin-
que a ragion vi sopra al detto miſ. Pietro,
con contentatore. Et l'Architettura, & indoratura
sara nell'infraferita maniera, videl.
& prima
Primo. Che l'Altare sia alto in tutto come quello
del Santissimo Nome di Dio fatto quest'Anno
qui in Zara.

Secundo.

49

Secundo. Che le Colonne del Frontispicio di so-
pra siano in tutto, & per tutto, come quelle
dell'Altare del Santissimo Rosario fatto quest'
Anno qui a Zara con dai Pittori vno per
banda, & in mezzo, vi antietà vna Statua,
la qual è fatta, & faccedoti vno Scatocetto
alla mezzaria delle Colonne di sopra.

Terzo. Che la prima Cornice del Frontispicio sia
intagliata a fogliami, come la Cornice che
vi intorno la Palla per limello.

Quarto. Che in luogo dei Dentelli, che si trouano
nel Disegno del Santissimo Nome di Dio
suddetto vi siano posti Modioncini intagliati
con vna foglia di finto via, & che siano
spesi a proporzione; Et che tra essi vi siano
Rose intagliate con fior in mezzo.

Quinto. Che le Colonne siano di tutto tondo in
tutta come le sue Casacchine a dietro vi-
delicta vna per banda.

Sesto. Che le Colonne con le teste, & Capitelli
tutti insieme siano alti, ouero lunghe come
quelle nel Disegno del Santissimo Nome di
Dio.

Settimo. Che li Capitelli siano composti, come
quelli dell'Altare del Santissimo Rosario qual
di sopra.

Ottano

50

Ottavo. Che le Colonne siano cancellate doppie-
va terzo verso la base, il due terzi verso li
Capitelli siano semplicemente incancellate co-
me quelle del Santissimo Nome di Dio. Et
l'altare laurier si faccia nelle Contracolonne.

Nono. Che l'altezza della luce della Pittura sia
quasouo sarà l'altezza delle Colonne con le
sue teste, & Capicelli insieme. Et la larghezza
sara circa piedi quattro, & mezzo, &
tre onze, siccome se l'intenderà la me-
sura.

Decimo. Che le Cornici, che faranno limello
intorno alla Pittura siano quattro, & intagliate
come quelle del Santissimo Nome di
Dio.

XI. Et perchè tra la Pittura, & l'Architravo vi
restara circa vn piede di spazio, in questo
spazio s'intagliaranno due Corone belle vna
sopra l'altra, ma che la superiore sia alquan-
ta minore con due Angeli di mezzo ritocchi
vna per banda di esse Corone, li quali vno
colla mano sinistra, l'altro colla destra ten-
ranno la Corona di sopra, & con l'altra ma-
no faranno qualche altra gesto con vna Me-
zzetta di Rose in mano.

XII.

51

XII. Che detti Angeli siano nudi con vna banda,
che arrui sotto i piedi, & che habbino le
sue Ale, con li Capicelli ritocchi, & che siano
graziosi.

XIII. Che vna delle prime Cornici dalla parte
superiore nel Pedestale sia lauorata con qual-
che bel foglio, & che vna delle Cornici in-
feriori verso la punta dell'Altare sia intag-
liata come quelle, che fanno limello alla
Pittura.

XIV. Che nel Pedestale in mezzo vi sia fatto
vna grande, bella, & graziosa Marca, &
nelli costati del Pedestale gli siano fatte due
belle Arme da Chà Nalli vna per parte, &
per li fianchi delli detti Pedestali vi siano
le sue belle Marche intagliate, che faranno
in tutto numero quattro.

XV. Che nel Ciclo di sotto al Frontispicio vi
siano fatti qualche belli intagli, & che il
Frontispicio sia lauorato dall'Architravo.

XVI. Che per fianco dell'Altare vi siano due gra-
tioso Cortice vna per banda con belli intag-
li, che accompagnano tutte le Colonne. Del
momento in tutto, & per tutto & laori
cauorati al Disegno del Santissimo Nome
di Dio, qual di sopra.

Quanto

52

Quanto all'Indoratura primo, che tutto l'Altare
sia ricco d'Oro, & che li Pittori, & la Sta-
tua di mezzo sia tutta indorata col Vulto
colorato di Carne.

Item che li Angeli, & le Corone siano tutte
indorate.

Item che le Colonne nella parte incancellata sia-
no tutte indorate pure a Oro, l'iso, & parte
a Grigio.

Item che le Arme siano tutte indorate. Item che
tutte le costure del Legname siano ben Rec-
cate di maniera che non si vedano. Si auuertir-
à, che dietro alla Pittura col suo Telaio
insieme vi si taccia spacio d' vna grossezza di
Tanti, & mezzo, per far dietro alla figu-
ra vna bona Armadura; ma però che tutti
li lauorati per fianco dell'Altare vadino a
lasciar il Muro. Et al presente alla portaria
del detto Signor Esaminator, di me. Notaro,
& Testimoni infraferiti detti Signori
Nalli, cioè il suozzo Reuerendo Padre Fra.
Cornelio Inquisitor li ha dato Ducati quindici
per vno, & il Signor Niccolò supradetto altri Do-
cati quattro in rison vi sopra per capara per
li lauorati indorati, con ribuzione fatta da
questi li altri supradetti di dar al Indetto miſ.
Pietro in souerignie Ducati trenta, a

Dio.

53

Ducati sei per caduno di esse parti per la
Festa di Natale prossima futura, & di restan-
te si sopranotto tutto & obligano darli a Ope-
ra compiuta. Le quali tutte, & caduno cose
dette parti promettero di attendere, & adem-
pir, & a quelle non contrariar a modo al-
cuno, sotto obligatione di loro Beni ad iu-
dicium Mahili, & stabili, presenti, & futuri.

Fatto in Zara nel Claustro del Conuento di San-
to Domenico, presenti sicut Simeon Giordani
Cittadino, & miſ. Francesco Gioanino qua-
ndam miſter Glas Antonio di Cefena habit.
a Zara Testimoni precati, & furono fatti
dai finali vno per parte.

Antonio Calogier Cancellier della
Magnif. Comunità.

**Noi Zan Antonio Maria Dolfin per la
Ser. Republica di Venetia Capit.
di Zara, e sua Giurisdizione &c.**

A Qualunque &c. facciamo ampla, ed indub-
bitata fede, essere l'ultraferita firma, &
testofoziatione di proprio pugno, & Carattere
di

3. Ugovor o podizanju drvenog oltara Sv. Vinka Fererskog, DAZD, Spisi samostana Sv. Dominika (foto: B. Goja)
Contract concerning the construction of the wooden altar of St. Vincent Ferrer, State Archive at Zadar, Records from the monastery of St. Dominic

4. Drvena oltarna pala sa slikom Sv. Dominika, Rab, crkva Sv. Andrije (foto: D. Krizmanić)

Wooden altar superstructure with the painting of St. Dominic, Rab, the Church of St. Andrew

godine spominju se i različiti troškovi za oltarnu sliku (ili drvenu nadgradnju-palu?): „Zugno 1610. ... per diuerse spese fatte a Venezia per la Palla del Santissimo Nome di Dio L. 36:17.”²⁸ Prije smo naveli da je dana 10. listopada 1609. godine sklopljen ugovor o podizanju oltara Sv. Vinka Fererskog. U lipnju 1610. godine spominju se troškovi za oltar Sv. Vinka Fererskog, odnosno novac koji je za njegovo opremanje osigurao dominikanac Cornelio Nassis: „1610. Giugno. ... dato per il Ornamento di San Vincenzo, e questo dei Danari restituiti al Padre Inquisitore, quali erano nell'Interito-L. 150: -”²⁹ Tijekom istoga mjeseca lipnja oltar Sv. Vinka Fererskog u dijelovima je na jednak način kao i oltar Imena Božjeg morskim putem stigao do zadarskog samostana: „1610. Giugno. ... per condurre il Fornimento di San Vincenzo in vna Piatta

alla Barca-L. 5:12; ...per il Nollo per condurlo a Zara-L. 18:12; ...per far condurre il Fornimento di S. Vincenzo dalla Barca in Conuento-L. 1:6.”³⁰ Budući da u ugovoru stoji da je oltar trebao biti dopremljen do Zadra najkasnije do idućeg blagdana Duhova („...mistro Pietro promette di dar fornito esso Altare alla più longa alle Pentecoste prossime venture...”)³¹, može se reći da je izrađen u dogovorenom roku.

Iz *Stampe* također saznajemo da je oltar Imena Božjeg dao izraditi zadarski plemić Simon Begna,³² iz čega slijedi da je Pietro Salamone na oltaru pozlaćivao vjerojatne njegove obiteljske grbove (*Arme*), ali ne znamo na koji je način Begna došao u kontakt s onim neznanim venecijanskim drvorezbarom koji je radio neke rezbarije. Važno je za nastavak rada još jednom napomenuti da se u svim dalmatinskim dokumentima Pietro Salamone označava kao *indorator* ili *indorador*, tj. kao pozlatar.

Iz navedenih podataka možemo iznijeti donekle detaljnu kronologiju nastanka drvenih oltara Imena Božjeg i Sv. Vinka Fererskog, kao i onaj udio koji je u njihovoj izradi sigurno mogao imati venecijanski *indorador* Pietro Salamone. Na oltaru Imena Božjeg, naručenog od Simona Begne, neznani je drvorezbar radio u kolovozu 1609. godine, oltar je izrađen u Veneciji te je u dijelovima, u rujnu iste godine, donesen do zadarskog dominikanskog samostana u čemu sudjeluje i Pietro Salamone. On u listopadu 1609. godine boravi u Zadru radeći pozlatu na dijelovima oltara jednako kao i Sandrioli i Voicovich kasnije u Šibeniku. Tada s njime u kontakt, negdje u samostanu ili crkvi, stupaju Nassijevi. Zadovoljni izgledom oltara Imena Božjeg (i oltara Presvetog Ružarija, ali o njemu *Stampa* ne donosi vijesti, možda i zato što u njegovoj izgradnji Salamone nije sudjelovao ili im iz nekog drugog razloga ovaj oltar nije bio važan u njihovu sporu),³³ traže od njega da im se izradi sličan oltar te dvije strane ubrzo sklapaju ugovor o izradi oltara Sv. Vinka Fererskog. Oltar je kako je i dogovoreno u lipnju iduće godine u dijelovima bio dopremljen do samostana u Zadru.

Dakle, Pietro Salamone pozlatio je u Zadru tijekom listopada 1609. godine oltar Imena Božjeg, a ne bi trebalo biti sumnje da je radio i pozlatu na oltaru Sv. Vinka Fererskog koji je, kao i oltar Imena Božjeg, u dijelovima najvjerojatnije izrađen u Veneciji. Možemo također pretpostaviti da je vjerojatno sudjelovao i u montaži i sastavljanju dijelova obaju oltara. Kod izrade drvenih oltara ukrašavanje pojedinih dijelova pozlatom bilo je zadnja faza ovoga složenog postupka. Pritom se može pretpostaviti da ponekad, prije samoga transporta, pojedini dijelovi oltara nisu bili pozlaćeni ili su bili pozlaćeni samo djelomično da ne bi došlo do oštećivanja skupocjene pozlate tijekom njihova prijevoza

od venecijanske radionice do udaljena dalmatinskog odredišta. Zbog toga se, u prvom i drugom članku ugovora gdje se određuje da oltar Sv. Vinka Fererskog u nekim dijelovima mora nalikovati na oltare Imena Božjeg i Presvetog Ružarija, i navodi da su *fatto quest' Anno qui in Zara*, što bi se moglo protumačiti da su oltari montirani, pozlaćivani i općenito dovršavani u Zadru.³⁴ Možda iz razloga što su i zadarski i rapski, a vjerojatno i šibenski oltar, ukrašeni pozlatom dijelom i nakon njihova dopremanja u crkve, upravo majstori pozlatari Salamone, Sandrioli i Voicovich borave u Dalmaciji. U svakom slučaju, dulji boravak dvojice majstora u Zadru ukazivao bi da su narudžbe za drvenim oltarima u glavnom dalmatinskom gradu bile česte i da je on bio svojevrsno polazište za ugovaranje poslova i u drugim gradovima u pokrajini.

Na ovom mjestu, ne želeći dalje govoriti o samom oltaru Sv. Vinka Fererskog, njegovoj tipologiji, arhitekturi i ornamentici – a što se sve prilično detaljno može iščitati iz ugovora – može se donijeti jednak zaključak kao i u slučaju Pietra Sandriolija u Rabu i Šibeniku. Dakle, niti Pietro Salamone koji se u dokumentu navodi kao *indorador* (pozlatar), a ne kao *intagliator* (drvorezbar), kao jedini izvođač, uz pozlatu vjerojatno nije izradio i sve arhitektonske i rezbarene ukrasne dijelove drvenog oltara u zadarskih dominikanaca, kao što bi se moglo zaključiti iz ugovora i kao što se to do sada smatralo u literaturi. Obojica su, uz svoj autorski doprinos u izradi oltara, uime više specijaliziranih majstora mogli sklapati i ugovore s naručiteljima i rukovoditi ovim složenim radovima, te biti neka vrsta njihovih pravnih zastupnika i posrednika, a ponekad su i oni sami druge majstore mogli uzimati u podnajam, što je bila praksa kod izrade rezbarenih i slikanih oltarnih pala i u ranijim stoljećima.³⁵

U skladu s uobičajenom i prije opisanom podjelom rada majstora koji su se bavili obradom drva i nanošenjem pozlate, može se onda ustvrditi da je i u izradi oltara Sv. Vinka Fererskog moralo sudjelovati više majstora različitih specijalizacija: *marangoni*, *tornitori*, *figuristi*, *ornatisti* i *indorador* Pietro Salamone. Uostalom, kod izrade oltara Imena Božjeg i navodi se neki neznani *intagliador* koji je radio rezbarije i Pietro Salamone koji je poslije radio pozlatu, što znači da je ovaj oltar nastao u suradnji barem dvojice specijaliziranih majstora. Vidjeli smo da se u šibenskom dokumentu spominje i isprava s imenima majstora („...*mistri dell' intaggio come della pittura...*“) koja je trebala biti izdana od neimenovanog venecijanskog bilježnika. Njome su majstori osobno trebali potvrditi primitak novca, a Sandrioli se kao njihov zastupnik obvezao poslati je u Šibenik. Isprava također potvrđuje da je i ovaj oltar izradilo nekoliko

majstora različitih specijalizacija te da je takav postupak bio uobičajen kod izrade drvenih pozlaćenih oltara. No treba reći da iako su 1457. godine dva ceha dogovorila zabranu zadiranja jednih u poslove drugih, poslije je ipak odlučeno da je pojedinim *intagliatorima* i *indoradorima* u određenim situacijama bilo dopušteno obavljati i poslove onih drugih, pri čemu su slikari morali pokazati određeno znanje rezbarenja u drvu, dok su se drvorezbari morali upisati u bratovštinu slikara.³⁶

Odgovor na pitanje zašto se u dokumentima o izradi oltara u Zadru, Rabu i Šibeniku spominju *indoradori* Pietro Salamone, Pietro Sandrioli i Zuanne Voicovich, a ne i neki drvorezbari može se, osim tehnologije izrade oltara, između ostalih razloga, tražiti i u cijeni njihova rada koja je zbog vrijednosti samog zlata korištenog za ukrašavanje mogla značajno utjecati i na konačnu cijenu oltara. Takvi su primjeri razlike u cijeni pojedinih poslova zabilježeni i kod drugih drvenih gradnji. U troškovima za radove na brodovima Francesca Morosinija (spominju se *galera ducal* i *felucha*) drvorezbari su plaćeni s 300 dukata, uz još 104 dukata za dodatne radove, dok su pozlatari Gio. Batta Toppe i Santo Giuliano za radove na galiji dobili 2050 dukata, a pozlatar Zuanne Venantio za radove na *feluchi* 170 dukata.³⁷ I u renesansnoj je Veneciji pri izradi drvenih, polikromiranih oltara i skulpture bilo uobičajeno da su slikari i *indoradori* bili znatno bolje plaćani od *intagliatora*.³⁸

Valja se na kraju podsjetiti da Pietro Sandrioli nije jedini mletački majstor koji je za naručitelje u Dalmaciji radio na izradi drvenih oltarnih pala i slika na platnu. Prema sadašnjem stupnju istraživanja drvorezbar *Mistro Giacomo Costantini intaiador in Civald* imao je u Bellunu radionicu s pomoćnicima, a njegova se aktivnost na tom području, gdje radi seriju oltara, bilježi od 1613. do 1642. godine. Njegova se aktivnost može pomaknuti i nekoliko desetljeća ranije ako se prihvati pretpostavka da su drvorezbar Costantini i *Costantini indorador de cadore*, koji se u dokumentima spominje već od 1583. do 1585. godine, ista osoba. Na drvenom oltaru u dominikanskoj crkvi u Trogiru smještena je slika s prikazom Bogorodice s Djetetom, Sv. Dominikom i donatorom. Budući da je na slici potpis: *Jacobvs Costantinvs de Cadvbrío f(e)cit 1599.*, trenutačno se smatra kako se u svim navedenim slučajevima radi o jednoj istoj osobi, pri čemu je istom majstoru pripisan i trogirski oltar zajedno sa svetohraništem koje, kako je utvrđeno, pokazuje sličnosti sa svetohraništem na glavnom oltaru Sv. Pelegrina (crkva Sv. Pelegrina, Còi di Zoldo, Belluno) koji je 1618. godine izradio drvorezbar Costantini iz Belluna. Zabilježeno je da Costantini također surađuje i s pozlatarima: glavni oltar Sv. Pelegrina 1624. godine pozlatio je *indoratore*

Prudenzio Fùjon.³⁹ U Costantinijevu slučaju vrijedio bi prije opisani dogovor između cehova prema kojem su pojedini drvorezbari mogli djelovati i kao pozlatari i obrnuto. Također je i iz njegova djelovanja vidljivo da na izgradnji oltara sudjeluje više majstora.⁴⁰

Costantinijevi radovi u Trogiru govore u prilog mogućnosti da su *indoradori* vladali i slikarskim umijećem – vjerojatno nešto skromnijim nego *pittori di figure*, ali po svemu sudeći i sasvim dovoljnim za zahtjeve pojedinih ovdašnjih naručitelja – pa bi na temelju njih i rapskog dokumenta mogli prihvatiti da je *indorador* Sandrioli za drvenu palu glavnog oltara crkve Sv. Andrije mogao izraditi i danas nestalu sliku s prikazom Bogorodice sa Sv. Dominikom i Sv. Katarinom Sijenskom i otajstvima Presvetog Ružarija.

U vezi s nekim budućim istraživanjima djelovanja Pietra Sandriolija u Dalmaciji treba napomenuti da se u crkvi benediktinki Sv. Andrije u Rabu sačuvala i visokokvalitetna, drvena i pozlačena oltarna pala sa slikom Sv. Dominika (sl. 4). Svojom tipologijom i pojedinim arhitektonskim i dekorativnim elementima pokazuje sličnosti s glavnim i bočnim drvenim oltarima u crkvi Sv. Dominika u Šibeniku, s onim nekadašnjim šibenskim s Devotinom slikom koji je sada u Splitu (prije 1628. godine), te s oltarom u crkvi Sv. Dominika u Trogiru (sa slikom Jacopa Palme Mlađeg; 1607. godine) i onim

njemu sličnim (sa slikom Obrezanja Kristova) u crkvi Sv. Dominika (Sv. Katarine) u Splitu (1622. godine).⁴¹ Predela i podnožja stupova rapske pale ispunjeni su kartušama koje su oblikovane volutama. Kanelirani stupovi s kompozitnim kapitelima nose segmente arhitrava i jastučastog friza ukrašenog rozetama u ovalima. Stupovi imaju pripadajuće kanelirane pilastre s četvrtpilastima. Sa strana su po jedna manja i pod njima veća volutna krilca s kontravolutama. Vrh lučnog okvira za sliku, ukrašen plastičnom lisatom volutom, prelazi u zonu gređa koje u središnjem dijelu ima izostavljen friz i vijenac. Isječci kutova ispunjeni su povijenim lisnatim viticama. U središtu trokutasta prekinutog zabata iz vijenca se izdižu dvije sučeljene plastično istaknute volute koje nose četvrtasto postolje.

Drvena je pala, poput sličnih joj navedenih, zasnovana slaganjem istih arhitektonskih i dekorativnih elemenata pa se i ona može datirati u prva desetljeća 17. stoljeća. S oprezom se stoga može pretpostaviti, a neki bi arhivski dokumenti u budućnosti to mogli i potvrditi, da su i tri bočna oltara šibenske crkve Sv. Dominika,⁴² kao i drvena pala sa slikom Sv. Dominika u crkvi Sv. Andrije u Rabu, u pojedinim svojim dijelovima izrađeni od istih, nama nezvanih venecijanskih *marangona*, *tornitora*, *figurista* i *ornatista*, te da je u njihovoj izradi također sudjelovao i *indorador* Pietro Sandrioli.

Prilozi

1.

Piero Sandrioli *indorador* iz Venecije obvezuje se za glavni oltar crkve Sv. Andrije u Rabu izraditi drvenu oltarnu palu i sliku na platnu s prikazom Blažene Djevice, prizorima Presvetog Ružarija i likovima Sv. Dominika i Sv. Katarine Sijenske.

DAZd, BR, Kutija 21, Sv. II, 53. Ivan Božidar Kašić (1609.-1627.), f. 627-629

Adi 19. April 1623.

(In margine) Accordo per l'altar del Santissimo Rosario Fatto in Arbe nell' Episcopato Dinanti al spettabile signor Giacomo Marinelis quondam signor Christophoro egzaminator pregado alla presentia dell' Illustrissimo et Reverendissimo monsignor Theodoro Zorzi Vescovo et del Molto Reverendo Padre Fra Ambrosio Leviceo

testimonij che messer Piero Sandrioli indorador habitante come disse à Zara di una, et il molto Reverendo monsignor Geronimo Zaro Primicerio et del spettabile Signor Zuanne de Dominis quondam signor Francesco dall' altra parte sono convenuti di pato è accordo udensario à far come segue videlicet che mistro Piero se hà obligato è prometendo si obliga far una palla d'altare conforme al dessegno qual ivi mostro d'altezza de piedi quindece, et di larghezza di piedi nove è mezzo collà pittura sopra là tella della Beata Vergine di benissimo è finissimi colori in particolar sopra il manto color azzuro oltramariano, et in altri luochi dove esso azzuro dourassi poner collè figure del Santissimo rosario è misterij come vano et devono essere. dal lato destro della Madonna l' imagine over pittura di San Domenico, dal lato sinistro Santa

Cattarina di Siena, et ad basso alli piedi dellà Madonna altre immagini over pitture che si ricercar per migliori et à proposito nel rosario; il resto poi dellà palla in tutto conforme al dessegno sopradetto. dovendo far tutta detta opera et condur qui nellà Chiesa delle Reverende di San Andrea et poner sopra l'altare ordinato à tutte spese sue d'esso messer Piero, et qui in Arbe indorar detta palla con oro finissimo dè cerchino bianco ò d'oro; il che tutto à proprie spese fatto ch'havra per tutto il mese di Dicembre prossimo venturo siano obligati, et si obligano detti Reverendi Primicerio et signor Dominis contarli ducati doicento cinquanta dà Lire 6:4 per ducato et tanto quanti promise esso messer Piero far l'opera, quanto prima li contara detto danaro integralmente però hora alla presenza di detto Reverendo et testimonij confessò esso messer Piero Sandrioli haver havuto è ricevuto dalli prefati Reverendo Zaro è Dominis lire trecento sessanta de piccoli in bona moneta corente renuntiando à ogni exceptione et ciò à ben senso di sodetti del resto. Dichiarando che quanto prima esso messer Piero à Zara debba dar un cauto e sicuro piezo di mantener et osservar quanto di sopra et per il danaro ricevuto et quello riceverà. Prometendo una parte all'altra et l'altra all'altra vicissima consoleni imperpetuo mantener, effeuar et osservar in tutto e per tutto quanto di sopra è dichiarato e tra esse parti a bocca stabilito in pena di reffatione di dani e interessi per il che e hanò obligato una parte all'altra i beni loro stabili e mobili presenti e futuri, dovunque esistenti, pregando mè Nodaro.

2.

Lorenzo Corradis kao zastupnik i posrednik bratovštine Bogorodice od Presvetog Ružarija iz crkve Sv. Dominika u Šibeniku isplatio je Pietru Sandrioliju, *indoratoru* iz Venecije, 376 lira za poslove rezbarije i oslikavanja koji su u Veneciji obavljani za glavni oltar crkve. Dokumentom se uređuju i drugi troškovi vezani za izradu oltara i majstore koji su u tome sudjelovali.

DAZd, BŠ, Kutija 63, Ante Vrančić (1624.-1629.), sv. 3, 63/c, f. 18v-19

Adi 13. Zugno 1628. Indictione XI

Fatto in Sebenico nel Convento et Monastero delli Reverendi Padri della chiesa dell'ordine di San Domenico posto alla marina alla presentia di messer Pietro Arrigoni, et ser Antonio Tarzanovich quondam mistro Zanpietro testimonij a cio chiamati et pregati. Havendo messer Lorenzo Corradis disse come procurator et Interveniente per li fratelli della Madona del Santissimo Rosario nella chiesa delli Reverendi Padri di San Domenico sudetto

esborsato à domino Pietro Sandrioli da Venecia indorator L 376 de piccioli come appar per polizza, et raggioni di esso Sandrioli et cio per occasione dell'Intaggio et pittura fatta fare à Venetia per l'altare della Madre di Gracia del Santissimo Rosario sudetto delle quali come disse detto mistro Pietro L 376 d'haver speso L 180, solamente et restar debitore per supplimento al sudetto Corradis q s.n. L 196 et tanto piu ò manco quanto sara per fede pubbliche legali, et autentiche constare et approbare della spesa vera, et reale di esse Lire 180 dalli mistri dell'opera per mano di pubblico Nodaro di Venetia onde per cautione di esso messer Lorenzo come procuratore ut supra accio si possi in ogni tempo et luoco veder il conto giusto vero et reale di esse Lire 180. Ivi personalmente costituito il sudetto mistro Pietro Sandrioli indorator, et spontaneamente promise et si obliga alla presentia ut supra far portare ò far mandare da Venetia dalli mistri dell'intaggio come della pittura una fede auttentica fatta per mano di pubblico Nodaro di quella Citta approvata con giuramento da essi mistri per tutto il mese di Zener prossimo venturo, et non portando overo mandando essa fede auttentica, detto mistro Pietro Sandrioli per tutto il mese di Genaro comè detto di sopra (in rresservata pero la malatia) si hà per perciò costituito pieno et principal pagador per lui, mistro Zuanne Voicovich indorator delle predette lire 196 senza cauilazione ne contradizione alcuna overo strepito di Giudizio et questo senza pregiudizio si dell'una parte come dell'altra. Promettendo di manutenzione et sotto obligacione di beni mobili stabili presenti et futuri.

Bilješke

¹ Poznato je otprije da su Clemente i Giacomo Somazzi izradili štukature kojima je bio ukrašen svod u nadžupnoj crkvi Uznesenja Bl. Dj. Marije (nekadašnjoj Katedrali), te su im pripisana i dva anđela s oltara bočne kapele Sv. Sakramenta čiji je svod također ukrašen štukaturama. Njihovim štukaturama opremljen je i bočni oltar posvećen Bogorodici u crkvi Sv. Andrije te strop crkve Sv. Križa, također u Rabu. U obližnjem Jablancu, na pročelju župne crkve Sv. Josipa, izradila su braća Somazzi kipove Sv. Petra i Sv. Pavla, a u unutrašnjosti i dekoracije glavnog oltara i svetišta. (KRUNO PRIJATELJ, Švicarski štukateri u Dalmaciji, *Studije o umjetninama u Dalmaciji*, Zagreb, 1963., 87-91; KRUNO PRIJATELJ, Doprinos aktivnosti švicarskih štukatera u Hrvatskoj, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 1-2 (1972.), 43-56; KRUNO PRIJATELJ, Barok u Dalmaciji, u: ANĐELA HORVAT – RADMILA MATEJČIĆ – KRUNO PRIJATELJ, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 784-785). Tamošnji se opus Somazzijevih može dopuniti i drugim djelima. U župnoj crkvi u Jablancu mogu im se pripisati i dva *massarijevka* bočna oltara (sa slikama Bogorodice i Svete Obitelji) ukrašena glavicama anđela. Na temelju usporedbe s Bogorodičnim oltarom u crkvi Sv. Andrije, u Rabu im se mogu pripisati i stipesi drugih oltara (osim glavnog) u istoj crkvi, kao i djelomično oštećen stipes oltara sa slikom Oslobođenja Sv. Petra u krstionici nekadašnje Katedrale. Svi su stipesi trapezoidnog oblika i konkavno izvijenih rubova ukrašenih lisnatim ukrasom.

U vezi s baroknom obnovom romaničke rapske Katedrale treba nadodati da su na tim poslovima, prema dokumentu od 25. veljače 1790. godine („... 1789. MV: ...“), bili uposleni „... Sebastian Petruzzi Proto e stucador, e Clemente Somazzi suo compagno...“ (Državni arhiv u Zadru (dalje: DAZd), Bilježnici Raba (dalje: BR), Kutija 38, 97. Alojz Galzigna (28. 01. 1782.-27. 10. 1806.), Sv. I, f. 43v.-45; nova paginacija: f. 86-89).

U svezi djelovanja braće Somazzi i Sebastijana Petruzzija na Rabu navodim još neke novopronađene arhivske podatke. Za rapsku bratovštinu Sv. Kristofora oltare izrađuju i izvjesni *protto* Petruzzi („...contato al Proto Petruzzi 450: per conto della mensa di marmo bianco al Altar del Santo ... e per li scalini di mandolato e pradella dello stesso ... à farsi giusta il contratto, relativamente al permissivo decreto di essa spessa ... da ... 2. Giugno dal scadente anno 1790. ...; ...scalini e predella avanti la mensa...“ DAZd, Bratovštine, br. 78, Bratovština Sv. Kristofora, Rab, 1780.-1809., f. 33v., 34) i *proto* Saverio (Saverio) Medolini (Medolin) („...Al Proto Saverio Medolini abitante in Fiume per capara d' un altar e Mensa di Marmo ordinatoli in relazion al Decreto aprovativo di 26: Febrero 1798; ...erezion del nova Mensa ed Altare...; ... Al Proto Saverio Medolin altartista in Fiume in pagamento di uno Mensa al altar di Marmo...“ DAZd, Bratovštine, br. 78, Bratovština Sv. Kristofora, Rab, 1780.-1809., f. 66, 69, 69v.). Za istu je bratovštinu tih godina još neke poslove obavljao i Clemente Somazzi („...per far rafrescar la pala della Madona del proto Clemente Somazzi e l' altar dello Croce...“ DAZd, Bratovštine, br. 78, Bratovština Sv. Kristofora, Rab, 1780.-1809., f. 69v.).

Bratovština se tih godina oprema i drugim vrijednim inventarom nabavljanim u Veneciji: „Per vasetti di legno

inargientati per la 4: palme fatte venir da Venezia...“; „Per Tabelle 3: ..., con suaze d' intaglio dorate, e con vetri comprate à Venezia...“; „Per un Pace di rame inargientato con la figura del Santo...“ (DAZd, Bratovštine, br. 78, Bratovština Sv. Kristofora, Rab, 1780.-1809., f. 33).

Rapska bratovština Sv. Kristofora, spominjana još u srednjem vijeku, bila je jedna od najznačajnijih gradskih bratovština. Sjedište joj je bilo u istoimenoj crkvi, čiji je inventar uglavnom izgubljen, a sada je u njoj postavljen gradski lapidarij. (MILJENKO DOMIJAN, *Rab-grad umjetnosti*, Zagreb, 2001., 164-165).

Razmatranjem svih iznesenih arhivskih podataka ne bi trebalo biti sumnje da su *Sebastian Petruzzi Proto e stucador* i *proto Petruzzi* iz citiranih arhivskih dokumenata ista osoba, a prema dosadašnjim saznanjima o njegovoj djelatnosti može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da na Rabu djeluje isti onaj oltarist, klesar i kipar Sebastijan Petruzzi koji radi seriju oltara za Istru, Rijeku, Kvarnerske otoke i Zagreb, dok bi *proto Saverio Medolini (Saverio Medolin)* mogao biti Ksaver Medelin (*Saverio Medelin*), oltarist i kipar iz Vodnjana čija su djela zabilježena u Istri i Trsatu (Rijeka). O Sebastijanu Petruzziju i Ksaveru Medelinu vidjeti: RADMILA MATEJČIĆ, Barok u Istri i Hrvatskom primorju, u: ANĐELA HORVAT – RADMILA MATEJČIĆ – KRUNO PRIJATELJ (bilj. 1), 469, 602, 607; DORIS BARIČEVIĆ, Oltari Sebastijana Petruzzija u zagrebačkoj katedrali, *Tkalčić*, 1(1997.), 371-400; DAMIR TULIĆ, *Kamena skulptura i oltari 17. i 18. stoljeća u Porečko-pulskoj biskupiji*, doktorski rad, Sv. I, Zagreb, 2012., 421-423, 456-482. DANKO ŠOUREK, *Mramorna skulptura i altaristika XVII. i XVIII. stoljeća na području Rijeke i Hrvatskoga primorja*, doktorski rad, Sv. I, Zagreb, 2012., 205-222. Na temelju arhivskog dokumenta koji ga spominje u vezi s obnovom Katedrale i njegovih otprije poznatih radova, Sebastijanu Petruzziju, koji se do sada nije spominjao i kao štukater, mogu se pripisati i elegantne štukature kojima je ukrašen svod kapele Sv. Sakramenta u rapskoj nadžupnoj crkvi Uznesenja Bl. Dj. Marije. Zaključno navodim da je štukature u župnoj crkvi Rođenja Bl. Dj. Marije u Skradinu (nekadašnjoj Katedrali), u razdoblju od 10. listopada 1774. do 20. lipnja 1775. godine, izradio *Profesor di Stuchi Bortollo Lavezari*. (Skradin, župni ured, Blagajnički dnevnik Katedralne Crkve u Skradinu, od g. 1745.-1778., f. 227-228). U navedenoj su knjizi i podaci o izgradnji Gospinog oltara u istoj crkvi od strane majstora Pia i Vicenza Dalla Acqua (Dall' Acqua) tijekom 1759.-1761. godine. (Skradin, župni ured, Blagajnički dnevnik Katedralne Crkve u Skradinu, od g. 1745.-1778., 197-200; Skradin, župni ured, Izvanredni računi Katedralne Crkve u Skradinu od 1751.-1778., f. 76v.). Taj je oltar već ranije pripisan radionici Dall'Acqua što su kasnije potvrdili i arhivski dokumenti. RADOSLAV TOMIĆ, *Barokni oltari i skulptura u Dalmaciji*, Zagreb, 1995., 167; BOJAN GOJA, *Mramorna altaristika u 17. i 18. stoljeću na području Zadarske nadbiskupije*, doktorska disertacija, Sv. I, Zagreb, 2010., 166. Isti su majstori izradili oltar Sv. Križa u toj crkvi.

- ² Iako se termin pala u hrvatskoj stručnoj literaturi uvriježilo ponajprije kao istoznačnica za oltarne slike od različitih materijala (posebice one rezbarene u drvu i slikane na platnu ili dasci, a najčešće postavljene unutar arhitektonskog okvira nad oltarnom menzom), u ovom ću radu termin pala ravnopravno koristiti i za drvene nadgradnje oltara ponajprije iz razloga jer je tako napisano u dokumentu rapskog bilježnika koji se čuva u Državnom arhivu u Zadru. Izraz pala (*palla*) korišten je u arhivskim izvorima iz istoga vremena i kod izrade drugih drvenih ili kamenih nadgradnji oltara u sjevernoj Italiji i Dalmaciji. O tim primjerima više u nastavku rada.
- ³ KRUNO PRIJATELJ (bilj. 1), 779-780.
- ⁴ MILJENKO DOMIJAN (bilj. 1), 125; fotografija na 75.
- ⁵ RADOSLAV TOMIĆ, Oltarne slike Antonija Grapinellija u Dalmaciji, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26 (2002.), 90, 94.
- ⁶ DAZd, BR, Kutija 21. 53. Ivan Božidar Kašić (02. 02. 1609.-02. 05. 1627.), Sv. II, f. 627-629.
- ⁷ Visina nadgradnje, uključujući kip anđela, u središtu zabata iznosi 510 cm, a širina 350 cm, dok se u ugovoru spominju mjere od 15 stopa za visinu i 9 i pol stopa za širinu. Pretpostavljajući, jer drukčije nije naznačeno, kako se radi o venecijanskoj stopi (0,3477 m, vidjeti: ENNIO CONCINA, *Pietre, parole, storia-Glossario della costruzione nelle fonti veneziane (secoli XV-XVIII)*, Venecija, 1988., 110), preračunati iznosi daju ugovorene mjere nadgradnje od 521,55 cm za visinu i 330,315 cm za širinu, pa se i na temelju mjera (zadane se mjere iz ugovora podudaraju sa širinom niše koja je nešto uža od drvene nadgradnje oltara pa je ona, vjerojatno, i uvjetovala njene dimenzije) može prihvatiti da se u crkvi Sv. Andrije čuva drvena *palla* koju se ugovorom obvezao izraditi indorador Pietro Sandrioli. Na fotografijama rapskih drvenih oltarnih pala objavljenih u ovome radu zahvaljujem se Gordani Sobota Matejčić i Damiru Krizmaniću iz Konzervatorskog odjela u Rijeci.
- ⁸ Na drvenom pozlaćenom oltaru Imena Isusova (1607. god.) iz dominikanske crkve u Trogiru kanelirani stupovi u središnjem su dijelu prekinuti i zamijenjeni ljudskim figurama (personifikacijama *Nade* i vjerojatno *Vjere*), slično kao i na drvenom pozlaćenom oltaru (1622. god.) sa slikom Obrezanja Kristovog koji se čuva u crkvi Sv. Dominika (Sv. Katarine) u Splitu, a kod kojega su unutrašnji stupovi u središnjem dijelu također zamijenjeni ljudskim figurama (također personifikacijama *Nade* i vjerojatno *Vjere*). No trogirski i splitski oltar, za razliku od rapskoga, ipak imaju oblik klasične edikule sa stupovima, gredem i atikom. (O splitskom i trogirskom oltaru vidjeti izabranu literaturu: RADOSLAV TOMIĆ, *Trogirska slikarska baština*, Zagreb, 1997., 97-99; DANIEL PREMERL, Podrijetlo i maniristička preobrazba *all' antica* motiva i oltar Imena Isusova u crkvi sv. Dominika u Trogiru, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 96-113; DANIEL PREMERL, *Drveni oltari 17. stoljeća u Dalmaciji*, doktorska disertacija, Zagreb, 2008., 155-157, 215-219; RADOSLAV TOMIĆ, kat. br. S/27; S/30, 351-352, 354-355, u: *Dominikanci u Hrvatskoj*, katalog izložbe, (ur. Igor Fisković), Zagreb, 2011.
- ⁹ CVITO FISKOVIĆ, Trifun Bokanić na Hvaru, *Peristil*, 16/17 (1973.-1974.), 53-54. Cvito Fisković također zaključuje „...ovdje riječ *palla* označuje kameni okvir slike.”
- ¹⁰ PAOLO GOI, Problemi di sculture del sei e settecento in Friuli, II-Sulle botteghe d'intaglio: Comuzzo e colleghi, *Il Noncello, rivista d'arte e di cultura*, n. 42, Pordenone, 1976., 34, 42, 44.
- ¹¹ GIUSEPPE BERGAMINI-PAOLO GOI, *Il Duomo di Maniago e le chiese minori*, Maniago, 1980., 55, 69, 209-210.
- ¹² DAZd, Bilježnici Šibenika (dalje: BŠ), Kutija 63, Ante Vrančić (1624.-1629.), sv. 3, 63/c, f. 18v.-19.
- ¹³ U venecijanskom Državnom arhivu pokušao sam pronaći navedenu ispravu, no zbog mnoštva bilježnika koji su te godine djelovali u Veneciji za moguć pozitivan rezultat te potrage trebalo bi iznaći mnogo više vremena. U svakom slučaju, ovaj dokument, ako ga je Sandrioli dao izraditi i ako se sačuvao među tamošnjim bilježničkim spisima, krije važne podatke o majstorima koji su, uz njega, sudjelovali u izradi glavnog oltara crkve Sv. Dominika u Šibeniku.
- ¹⁴ TERISIO PIGNATTI, La Fraglia dei pittori di Venezia, *Bollettino dei Musei Civici Veneziani*, 10, Venezia, 1965., 35; ELENA FAVARO, L'arte dei pittori in Venezia e i suoi statuti, *Università di Padova, Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia*, Firenze, 1975., 142, 155.
- ¹⁵ Budući da ga rapski dokument 1623. godine spominje kao stanovnika Zadra, s velikom se sigurnošću može pretpostaviti da je Pietro Sandrioli radio i za naručitelje iz glavnog dalmatinskog grada i okolice. Pietro Sandrioli nije bio jedini Venecijanac, udomaćen u Zadru, koji je radio i na Rabu. Nekoliko desetljeća prije u Rabu se 1586. godine spominju i „...*Magistro Bartholomeo fiolo d Zamaria Negro da Venetia et magistro Antonio Marinovich da Sibenico ambj doj Taglia Pietre, habitanti in Zara...*” koji su trebali izraditi nadgrobnu ploču rapskoga biskupa Blaža Sidinea (DAZd, BR, Kutija 18, 38. Gabrijel Zaro (21. 11. 1585.-01. 03. 1587.), Sv. II, f. 8v-9v). O rapskom biskupu Blažu Sidineu (Zadar, ?-Rab, 10. lipnja 1584.) vidjeti: LOVORKA ČORALIĆ, Prilog životopisu rapskog biskupa Blaža Sidinea (1567.-1583.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45 (2003.), 137-151. Nekoliko godina prije kao Bartul, sin Zamarije Negra, klesar se spominje i u Zadru. U dokumentu od 2. listopada 1580. godine zajedno sa zidarima Petrom Trifunićem i Martinom Stjepanovim te klesarom Andrijom „zetom Azzalina“ obvezuje se izgraditi kapelu s jugozapadne strane nedovršene crkve Sv. Šime. (IVO PETRICIOLI, Renesansna tvrđava, u: TOMISLAV RAUKAR - IVO PETRICIOLI - FRANJO ŠVELEC - ŠIME PERIČIĆ, *Prošlost Zadra III-Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Zadar, 1987., 288).
- ¹⁶ JOŠKO BELAMARIĆ, kat. br. G/4, 262, u: *Dominikanci u Hrvatskoj*, katalog izložbe, (ur. Igor Fisković), Zagreb, 2011.; RADOSLAV TOMIĆ, Crtrice o slikama u Šibeniku, Murteru i Marini, *Kvartal*, god. VIII, 1/2, Zagreb, 2011., bilješka 1, 70. U sklopu ovoga rada objavljena je ilustracija pretpostavljenog izvornog izgleda drvene pale šibenskog oltara. Ilustraciju, koju je izradio Davor Gazde iz Hrvatskog restauratorskog zavoda-Restauratorskog odjela u Splitu, dobio sam posredovanjem akademika Radoslava Tomića. Ovom im se prigodom obojici zahvaljujem.
- ¹⁷ Don Krsto Stošić, *Samostan i crkva sv. Dominika*, rukopis, 24, 27. Taj se podatak vjerojatno ne odnosi na sadašnji već na neki drugi, stariji oltar.
- ¹⁸ Don Krsto Stošić, *Samostan i crkva sv. Dominika*, rukopis, 26.

- ¹⁹ Za nastavak rada bitno je dodati da se osim glavnog (sa slikom Giovannija Laudisa) i dvaju bočnih (Imena Isusova, prije 1606. godine, sa slikom Giovannija Laudisa (?), i Sv. Vinka, 1616.-1626. godine, s grbom šibenskog biskupa Vicenza Arrigionija i slikom Filippa Zanibertija), još uvijek smještenih u njezinoj unutrašnjosti, u crkvi Sv. Dominika u Šibeniku nekada nalazio i drveni pozlaćeni oltar na kojem je bila smještena slika Jacopa Palme Mlađeg Gospa od Karmela sa Sv. Ivanom Evanđelistom i Sv. Nikolom, a bio je posvećen Sv. Ivanu Evanđelistu. Oltar je prenesen u crkvu Sv. Katarine (Sv. Dominika) u Splitu, a sada je na njemu slika Sebastiana Devite Čudo Sv. Vinka Fererskog s donatorom. Datira se u rano u vrijeme prije 1628. godine, a na njemu su i dva neidentificirana grba od kojih jedan možda pripada obitelji Šižgorić. O navedenim oltarima vidjeti: DANIEL PREMERL (bilj. 8), kat. br. 35 i 37, 186-187, 189-190; RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 8), 2011, kat. br. S/43, 369-370.
- ²⁰ AGOSTINO SAGREDO, *Sulle consorterie delle arti edificative in Venezia*, Venezia, 1856., 124-126; TERISIO PIGNATTI (bilj. 14), 16; CATERINA MARCANTONI, *Arte dei dipintori*, u: *Le insegne delle arti veneziane al Museo Correr*, Venecija, 1982., 90-91; GIOVANNI CANIATO, *Intagliatori, doratori e battiloro a Venezia dal tardo medioevo ai giorni nostri*, u: *Con il legno e con loro, la Venezia artigiana degli intagliatori, battiloro e doratori*, (ur. G. Caniato), Verona, 2009., 35-36.
- ²¹ AGOSTINO SAGREDO (bilj. 20), 54, 102-103, 130-140; SILVIA GRAMIGNA-ANNALISA PERISSA, *Scuole di arti, mestieri e devozione a Venezia*, Venezia, 1981., 58; MARIA SANTINA ANZALONE, *Arte degli intagliatori di legname*, u: *Le insegne delle arti veneziane al Museo Correr*, Venezia, 1982., 84-85; GIOVANNI CANIATO-MICHELA DAL BORGIO, *Le arti edili a Venezia*, Roma, 1990., 179; DANIEL PREMERL, *Drveni oltari u crkvi Sv. Frane u Šibeniku – izvođač, predložak, naručitelj*, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zbornik »Dana Cvita Fiskovića« sv. 2, (ur. Predrag Marković i Jasenka Gudelj), Zagreb, 2008., 314-315; DANIEL PREMERL (bilj. 8), 89-90; GIOVANNI CANIATO (bilj. 20), 14-28; BOJAN GOJA, *Novi podaci o djelovanju Gierolima Mondelle i Giacoma Cavalotta u Šibeniku*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35 (2011), 119.
- ²² O Pietru Salamoneu i njegovim radovima za zadarski samostan Sv. Dominika vidjeti: IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Svezak V, Zagreb, 1860., 389-390; IVES ČAČE, *Dva barokna altarista na zadarskom području*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, *Razdio povijesnih znanosti*, 12 (1986), 165; RADOSLAV TOMIĆ, kat. br. 94, 252, u: *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije - Slikarstvo*, (ur. Nikola Jakšić), Zadar, 2006.; RADOSLAV TOMIĆ, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije - Kiparstvo II, Od XVI. do XX. stoljeća*, Zadar, 2008., 14; RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 8), 2011., 152. Ovdje iznesene nove podatke o radovima Pietra Salamonea za zadarske dominikance donio sam na temelju detaljnije analize podataka iz tiskane knjizice naslova *STAMPA Delli Sign. Dottor Nadal, e Fratelli Nassi AL TAGLIO*. Rukom dopisano: 1770 / *Per l'Altare di S: Vincenzo Ferreri in S. Dom.* di Zara / *ed altre materie tra li PP: di S: Dom.* di d: *Nobile Famiglia Nassi*. U *Stampi* braće Nassis, uz ugovor s Pietrom Salamoneom (*Contratto Nostro per formar Altar di S. Vincenzo*), donose se i drugi dokumenti važni za njihov spor sa samostanom oko novog uređenja crkve i predviđenog uklanjanja oltara Sv. Vinka Fererskog. Upozoravam na smještaj *Stampe*: DAZD, Spisi samostana Sv. Dominika, kutija 32/1104/2354, dalje: *STAMPA*. Iako Pietro Salamone i njegova djelatnost nisu glavna tema ovoga rada, vrlo detaljan ugovor o izradi oltara Sv. Vinka Fererskog, tiskan unutar *STAMPE*, zbog njegove se važnosti za poznavanje izrade drvenih, rezbarenih i pozlaćenih oltara ranog 17. stoljeća u Dalmaciji donosi u presliku u sklopu ovog rada. Budući da nam ugovor nije poznat u izvornom rukopisnom obliku smatram da ga je bolje donijeti u presliku kako je tiskan u *Stampi* sa svim eventualnim netočnostima nego raditi prijevise tiskanog teksta (sl. 3).
- ²³ *STAMPA*, 47-53. Zadarski plemić i dominikanac Cornelio Nassis (kraj 16. – prva polovica 17. stoljeća) zanimao se za mehaniku i arhitekturu. Između ostalog, poznat je i po tome što je izradio nacrt i nadgledao izgradnju novog svetišta (*Cappella maggiore*) crkve Sv. Šime u Zadru. (CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara Cristiana*, Vol. I, Zara, 1877., 422-423).
- ²⁴ *STAMPA*, 48.
- ²⁵ *STAMPA*, 2.
- ²⁶ *STAMPA*, 3.
- ²⁷ *STAMPA*, 3.
- ²⁸ *STAMPA*, 4.
- ²⁹ *STAMPA*, 5.
- ³⁰ *STAMPA*, 5.
- ³¹ *STAMPA*, 48.
- ³² *STAMPA*, 7.
- ³³ Radoslav Tomić pretpostavlja da bi i oltari Imena Božjeg i Presvetog Ružarija mogli biti njegov rad. (RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 22), 2008., 14.
- ³⁴ *STAMPA*, 47-48.
- ³⁵ PETER HUMFREY, *The altarpiece in Renaissance Venice*, New Haven and London, 1993., 146-151. U slučaju rapskih, šibenskih i zadarskih drvenih oltara ovdje ne raspravljam o tome tko je mogao biti projektant, tj. autor nacrtu oltara, već jedino neposredni izrađivači arhitektonskih, kiparskih i ukrasnih dijelova oltara kao i pozlate.
- ³⁶ ANNE MARKHAM SCHULZ, *La scultura lignea in area lagunare dalla metà del Trecento alla metà del Cinquecento*, u: *Con il legno e con loro, la Venezia artigiana degli intagliatori, battiloro e doratori*, G. Caniato (a cura di), Verona, 2009., 55. Ovaj podatak bitan je za razumijevanje djelovanja Jacopa Costantinija koji je djelovao i kao drvorezbar i kao pozlatar, ali i kao slikar. O Costantiniju više u nastavku rada.
- ³⁷ GIOVANNI CANIATO (bilj. 20), 24-25.
- ³⁸ ANNE MARKHAM SCHULZ (bilj. 36), 55.
- ³⁹ O Costantiniju vidjeti: GIUSEPPE BIASUZ - MARIA GIOVANNA BUTTIGNON, *Andrea Brustolon*, Padova, 1969., 34-35, 309.; FLAVIO VIZUTTI, *Altaristi bellunesi del '600: Costantini e Auregne*, *Archivio storico di Belluno, Feltre e Cadore*, Anno LV, 1984., 28-36; SERGIO CLAUT, *Francesco Terilli ed altri scultori del legno nel feltrino tra rinascimento e barocco*, Feltre, 1988., 31, 37; GIULIANA ERICANI, *La scultura lignea del seicento nel Veneto*, u: *Scultura lignea barocca nel Veneto*, Anna Maria Spiazzi (a cura di), Milano, 1997., 58, 63, 70, 71, fotografije br. 43, 44, 45, 66, 69 i crtež br. 68 na 48, 49, 50, 72, 74 i 75; RADOSLAV TOMIĆ (bilj.

8), 1997., 99-102; RADOSLAV TOMIĆ, Novi podaci o oltarima u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37 (1997.-1998.), 313-317; DANIEL PREMIERL (bilj. 8), 99, 220-221; RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 8), 152, kat. br. S/26, 350-351.

⁴⁰ Kada se govori o drvorezbarima, pozlatarima i *marangonima* koji djeluju u Dalmaciji, treba spomenuti još neka imena koja sam pronašao u arhivskim izvorima. „*Signor Pietro Cozzio habitante nella Brazza Proto, Intagliatore, et Indoradore, e Signor Francesco Fachinetti habitante à Spalato marangon*” trebali su tijekom mjeseca kolovoza 1748. godine za Katedralu izraditi različiti drveni namještaj: „...*li scancelli, Banchi, et Armare con due Scabelli nella Sacrestia di questa Catedrale...; ...tutti li Scancelli coll' appozzio, suazze, cornise, e cimiere voltade con le sue banche dà sedere, et...; ...e così due Armeri in cui si riponerano le suppellettili argenterie, cere, et altro della Sagrestia medesima con due Scabelli, che servirano alli Reverendi Reverendi Sacerdoti per la preparazione della Santa Messa.*” Za radove su Cozzio i Fachinetti trebali dobiti 18 zlatnih cekina. (DAZd, BR, Kutija 33, 88. Šime Crnotta Bizza (30. 08. 1731.-13. 09. 1756.), Sv. XIV, f. 303; dokument od 1. svibnja 1748. godine). *Marangon* Giuseppe Spero 15. svibnja 1791. godine obvezuje se obnoviti crkvu Sv. Jeronima u Vlačićima na Pagu i izraditi novi glavni

drveni oltar po uzoru na onaj u crkvi Sv. Maura u Dinjiškoj. (DAZd, Bilježnici Paga, Girolamo Zorovich (1784.-1818.), B. I, Fasc. 3/24). Postavlja se pitanje jesu li Cozzio, Fachinetti i Spero domaći majstori ili udomaćeni Mlečani koji poput Sandriolija i Salamonea, ali više od stoljeća kasnije, djeluju u Dalmaciji. Da se drveni oltari u Dalmaciji naručuju do kasno u 18. stoljeće – kada je mramor kao materijal već sasvim prevladao u izradi oltara – svjedoči podatak da se 1796. godine majstor Giacomo Rauagna za crkvu Sv. Mihovila u selu Kamenu u Splitskom polju obvezao izraditi žrtvenik od drva za iznos od devet cekina. (JOŠKO KOVAČIĆ, Nekoliko baroknih oltara u srednjoj Dalmaciji, *Kulturna baština*, 30 (1999.), 106-107, 116-117.

⁴¹ O navedenim splitskim, šibenskim i trogirskim oltarima vidjeti: DANIEL PREMIERL (bilj. 8), kat. br. 26, 28, 35, 36, 37, 50 i 51, 155-157, 160, 186-190, 215-221; RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 8), 146-147, 149, 152, kat. br. S/27 i S/30, 351-352, 354-355.

⁴² Poveznica između glavnog drvenog oltara iz crkve Sv. Dominika u Šibeniku i onog bočnog, sa slikom Filipa Zanibertija, na kojem je grb Francesca Vicenza Arrigonija, šibenskog biskupa u razdoblju od 1599. do 1626. godine, mogao bi biti i izvjesni Pietro Arrigoni – jedan od svjedoka koji se navode u šibenskom dokumentu koji se čuva u Zadru.

Summary

The Venetian *indorador* Pietro Sandrioli and Wooden Altar Superstructures in Rab and Šibenik

Based on new archival research, the article focuses on previously unknown information about wooden altarpieces in Rab and Šibenik. The documents created by the Rab notary Ivan Božidar Kašić, which are kept in the State Archive at Zadar, contain a contract about the making of a wooden superstructure (*palla*) for the high altar in the Church of St. Andrew and its original altar painting. The contract bears the date of 19 April 1623 and obliges Piero Sandrioli, an *indorador* and resident of Zadar, to make an altarpieces according to a set design, fifteen-feet high and nine-and-a-half-feet wide, together with a canvas painting of the Blessed Virgin Mary and paintings depicting the scenes of the Most Holy Rosary. He was required to paint the figure

of St. Dominic to the right of the Virgin, the figure of St. Catherine of Siena to her left, and, next to the Virgin's feet at the bottom of the painting, the scenes on the topic of the Most Holy Rosary. The rest of the altarpieces had to correspond to the aforementioned design in all respects. The whole structure (probably referring to the wooden superstructure and the painting) had to be carved, delivered to the Church of St. Andrew and set up on the altar at the expense of Pietro Sandrioli. Once in Rab, after the delivery of the wooden altarpiece and the painting, Sandrioli was also required to gild the altarpiece. The entire task had to be completed by the following December. As soon as the work was completed, Sandrioli was to be paid the amount of 250 ducats and

here it is mentioned that he had already received 360 *lire*. Apart from the described altar superstructure from Rab, the same *mistro Pietro Sandrioli da Venecia indorador* is mentioned in connection to the making of the former high altar in the Church of St. Dominic at Šibenik. This document of 13 June 1628 has been preserved in the records of the Šibenik notary Ante Vrančić which are also kept in the State Archive at Zadar. The document states that Lorenzo Corradis, a representative and intermediary on behalf of the confraternity of the Virgin of the Most Holy Rosary from the Church of St. Dominic, paid Pietro Sandrioli, the *indorador* of Venice, 376 *lire* which is also confirmed by a receipt issued for the services of carving and painting undertaken in Venice for the wooden high altar of the Virgin of the Most Holy Rosary. As confirmed by Pietro Sandrioli himself, only 180 of those 376 *lire* had been spent and he owed Lorenzo Corradis the amount of 196 *lire*. In other words, he owed him the amount which could be somewhat higher or lower than the stated sum but which would correspond to the amount of money that was actually spent. The next step was to see a Venetian notary who was to issue Corradis with a confirmation that the amount of 180 *lire* was spent to pay for the work of the master craftsman, and this would guarantee that the money was indeed spent. For this purpose, the *indorador* Pietro Sandrioli, in the company of the aforementioned witnesses, promised and committed to provide a trustworthy and original confirmation issued by a Venetian notary in which these master carvers and painters would state the exact cost of their work while under oath. Then, he would bring or send this confirmation from Venice by the end of the following January. In the event of Sandrioli's failure to send or bring the confirmation by the end of the following January, he was to be replaced by another master *indorador*, Zuanne Voicovich, who would be responsible for the payment of the 196 *lire* in full. Although this document merely regulates some expenditures, it can still be used to establish that the work on the wooden high altar for the Church of St. Dominic at Šibenik was begun before 13 June 1628 when, it seems, it was still ongoing; that the majority of work was done

in Venice, and that the *indoradori* Pietro Sandrioli and Zuanne Voicovich were involved in the production together with numerous unnamed master wood-carvers and painters. It may be concluded that Sandrioli and Voicovich were at that time in Šibenik together, and that they worked on the completion of the altar, decorating it with gilding. Since Pietro Sandrioli was mentioned in the Rab document of 1623 as a resident of Zadar, it can be suggested with a high degree of certainty that he worked for the commissioners who were based in the capital of Dalmatia and its environments. In Venice, the term *indoradóri* or *doradóri* denoted those craftsmen who used gold or silver foils to decorate various hand-made objects, most frequently those made of wood. The *Indoradóri* did not have a guild of their own but formed one of the branches of the confraternity of painters, a member of which, between 1597 and 1610, was a certain Piero de Zen Sandrioli, probably the same master craftsman who worked on the wooden altarpieces at Rab and Šibenik. On the basis of the analysis of archival records and other examples of the production of carved and gilded wooden altars in seventeenth-century Venice and Dalmatia, it is concluded that the making of the wooden altar superstructure from Rab was a task shared by a number of master craftsmen who specialized in the various aspects of carpentry such as the *marangoni*, *torñitori*, *figuristi*, *ornatisti* and *indoradori*. Pietro Sandrioli, apart from being responsible for the tasks of an *indorador*, probably acted as an intermediary of sorts between them and the commissioners. After Pietro Salamone (Hvar, Zadar) and Jacopo Costantini (Trogir), Pietro Sandrioli is the third Venetian *indorador* to have worked for Dalmatian patrons in the late sixteenth and the early decades of the seventeenth century. Since the *indorador* Costantini also made the canvas painting of the Virgin and Child with St. Dominic and a donor for the wooden altar in the Dominican church at Trogir, it can be assumed that the *indorador* Sandrioli may have also been responsible for the painting of the now lost Virgin of the Most Holy Rosary with SS Dominic and Catherine of Siena, which was inset in the wooden altar superstructure of the main altar of the Church of St. Andrew.